

انجمن علمی فقه‌بزرای تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌بزرای تطبیقی

Volume 3, Issue 3, 2023

Social Prevention of Corruption

Amir Hossein Taslimi¹, Mahmoud Ashrafy^{2*}, Mahmoud Malmir³

1. PhD Student of Criminal Law and Criminology, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran. (Corresponding Author)

3. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Isfahan Branch (Khorasgan), Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Type of Article:

Original Research

Pages: 1-11

Corresponding Author's Info

ORCID: 0009-0001-5628-0978

TELL: +983135002000

Email: mahmood.ashrafy@yahoo.com

Article history:

Received: 11 Jun 2023

Revised: 12 Agu 2023

Accepted: 05 Sep 2023

Published online: 23 Sep 2023

Keywords:

Social Prevention, Corruption, Cultural Development, Civil Participation.

ABSTRACT

Corruption has existed as an inescapable and uncommon phenomenon among all societies from the past to the present and it seems that wherever there is some degree of authority, corruption is an inescapable thing. Corruption is one of the problems facing the administrative system that has many negative social, political and economic consequences. The question of the article is, what are the social prevention mechanisms of corruption? The hypothesis of the article is that the development of citizens' awareness and participation is the most important social prevention mechanism against corruption. This article is descriptive and analytical and has investigated the question by using the library method. Social prevention is one of the types of non-criminal crime prevention that plays an important role in controlling and reducing crimes. The findings indicate that the growth and promotion of collective awareness, cultural development, civil participation of citizens, the active role of social networks and phenomena such as whistle-blowing are among the most important social prevention mechanisms against corruption.

This is an open access article under the CC BY license.

© 2023 The Authors.

How to Cite This Article: Taslimi, AH; Ashrafy, M & Malmir, M (2023). "Social Prevention of Corruption". *Journal of Comparative Criminal Jurisprudence*, 3(3): 1-11.

انجمن علمی فقه‌های تطبیقی ایران

فصلنامه فقه‌های تطبیقی

www.jccj.ir

فصلنامه فقه‌های تطبیقی

دوره سوم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۲

پیشگیری اجتماعی از فساد اداری

امیرحسین تسلیمی^۱، محمود اشرفی^{۲*}، محمود مالمیر^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

۲. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران. (نویسنده مسؤول)

۳. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

چکیده

فساد به‌عنوان پدیده غیرقابل اجتناب و نابهنجار در بین تمام جوامع از گذشته تا به امروز وجود داشته است و به نظر می‌رسد در هر جایی که میزانی از اختیار نهفته است، وجود فساد، یک امر غیرقابل اجتناب تلقی شود. فساد اداری از معضلات پیش روی نظام اداری است که آثار و تبعات منفی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی متعددی به دنبال دارد. هدف مقاله حاضر، بررسی نقش پیشگیری اجتماعی در مقابله با فساد اداری است. سؤال مقاله به این پرسش اختصاص یافته است که سازوکارهای پیشگیری اجتماعی از فساد اداری چیست؟ فرضیه مقاله نیز بدین صورت طرح شده است که رشد آگاهی و مشارکت شهروندان مهم‌ترین سازوکار پیشگیری اجتماعی از فساد اداری است. این مقاله توصیفی تحلیلی بوده و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی سؤال مورد اشاره پرداخته است. پیشگیری اجتماعی یکی از انواع پیشگیری غیرکیفری از جرم است که نقش مهمی در کنترل و کاهش جرایم دارد. یافته‌ها بر این امر دلالت دارد که رشد و ارتقاء آگاهی جمعی، رشد فرهنگی، مشارکت مدنی شهروندان، نقش فعال شبکه‌های اجتماعی و پدیده‌هایی چون سوت‌زنی از مهم‌ترین سازوکارهای پیشگیری اجتماعی از فساد اداری است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱-۱۱

اطلاعات نویسنده مسؤول

کد آرکیوید: ۰۰۰۰-۰۰۰۱-۵۶۲۸-۰۹۷۸

تلفن: +۹۸۳۱۳۵۰۰۲۰۰۰

ایمیل: mahmood.ashrafy@yahoo.com

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

پیشگیری اجتماعی، فساد اداری، رشد فرهنگی، مشارکت مدنی.

خوانندگان این مجله، اجازه توزیع، ترکیب مجدد، تغییر جزئی و کار روی حاضر به صورت غیرتجاری را دارند.

© تمامی حقوق انتشار این مقاله، متعلق به نویسنده می‌باشد.

مقدمه

فساد اداری نقض قوانین موجود برای تأمین منافع و سود شخصی است. فساد، اعتماد مردم به دولت را خدشه‌دار می‌سازد و ثبات سیاسی و هنجارهای فرهنگی و ملی و اجتماعی را متزلزل نموده و با تخریب رقابت منصفانه در بازار کار و تخصیص ناکارآمد منابع، مانع رشد اقتصادی می‌شود؛ لذا اعتماد عمومی یکی از سرمایه‌های اجتماعی است که وحدت را در سیستم‌های اجتماعی ایجاد و حفظ نموده و ارزش‌های دموکراتیک را پرورش می‌دهد. فساد اداری در یک سیستم و راه‌های مبارزه و پیش‌گیری از آن در بسیاری از کشورها علی‌الخصوص در کشورهای در حال توسعه به‌عنوان یک مسأله مهم مطرح است؛ زیرا فساد اداری تمام اجزای یک نظام حکومتی را به مرور زمان دچار تزلزل کرده و آسیب‌های بسیاری بر جامعه و کشور وارد می‌سازد که از جمله آن‌ها می‌توان به ممانعت از ثبات سیاسی و اقتصادی و معضلات اجتماعی و فرهنگی، صدمه زدن بر اعتماد مردم نسبت به حکومت و ممانعت از توسعه اقتصادی کشور از طریق عمل به شیوه‌های غلط رقابت در بازار و تخریب رقابت سالم موجود اشاره نمود. فساد اداری به‌ویژه در بانک‌ها دارای پیامدهای تأثیرگذارتری است. بانک‌ها، مؤسسه‌هایی بسیار قدرتمند و تأثیرگذار در اقتصاد کشورها هستند. قدرت اقتصادی بانک‌ها به قدری است که تمامی بحران‌های مالی و اقتصادی از بخش بانکی شروع شده و توسط همان بخش کنترل می‌شود. هم‌چنین نظام بانکی جهت‌دهی‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی یک کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد. فساد مالی در نظام بانکی سبب کاهش پس‌اندازهای بانکی مردم و در نتیجه کاهش سرمایه‌گذاری، تورم پولی، عدم تعادل‌های اقتصادی، فرهنگ‌سازی غلط مادی‌گرایانه، کاهش کیفیت زیرساخت‌های اقتصادی و خدمات عمومی، فاصله طبقاتی، افزایش فقر و زیرسؤال رفتن اصول حاکم در نظام بانکداری اسلامی و کندی رشد اقتصادی و در نهایت عدم تحقق توسعه اقتصادی اجتماعی و فرهنگی است. در واقع، مهم‌ترین عارضه فساد مالی توسعه‌نیافتگی می‌باشد. یکی از مصادیق فساد اداری، اختلاس است. به عبارتی شایع‌ترین نوع تخطی کارمندان و مدیران، اختلاس است که از نوع

سنخ‌شناسی مربوط به جرایم یقه‌سفیدان است. از منظر جرم‌شناختی می‌توان علل گوناگونی همچون وجود فرصت مناسب مجرمانه، فشار ناشی از شرایط و موقعیت‌های خاص، خنثی‌سازی موانع و کنترل‌کننده‌های درونی فرد، ضعف در کنترل خود خصوصاً در موقعیت‌های مناسب برای ارتکاب جرم را برشمرد (رضا زاده حمیدیه، ۱۴۰۱: ۱). پیچیده و فنی بودن برخی مشاغل، تقلب و پنهان‌کاری مرتکبان و عدم وجود آثار مادی، موجب دشواری کشف فساد اداری گردیده است. شیوع ارتکاب چنین جرایمی اساس و مشروعیت دولت‌ها و سازمان‌های مختلف را زیر سؤال می‌برد. اختلاس به‌عنوان یک مخرب در نظام‌های اقتصادی دنیا، باعث ایجاد اختلال و عقب‌ماندگی‌های بسیاری در اقتصاد کشورها گردیده است و موجب از بین رفتن عدالت اجتماعی، افزایش فاصله طبقاتی سلب اعتماد عمومی و افزایش محرومیت و فقر توده کثیری از مردم در اثر تکاثر ثروت عده قلیلی می‌شود (حسینی مقدم، ۱۳۹۸: ۶۱). بدین خاطر توسل به راهکارهای پیشگیرانه در درجه اول اهمیت قرار دارد. نکته دیگری که پیشگیری از فساد اداری را ضروری ساخته است این است که فساد اداری پیچیده و فنی بوده، در محیط‌های شغلی مثل بانک‌ها ارتکاب می‌یابند که کشف آن‌ها دشوار است و مرتکبین این جرایم ضمن برخورداری از هوش و ذکاوت بالا و آشنایی به قوانین و مقررات با مراکز ثروت و قدرت کشور در ارتباط هستند. از طرف دیگر این جرایم بزه‌دیده مشخص نداشته و در بدو امر افکار عمومی را تحریک نمی‌کنند. از طرفی آنچه پیشگیری از فساد را گریزناپذیر ساخته است، آثار منفی بر اعتماد اجتماعی و مشروعیت حکومت‌ها است. با توجه به آنچه گفته شد، سؤال اساسی که در این مقاله مطرح و بررسی می‌شود این است که سازوکارهای پیشگیری اجتماعی از فساد اداری چیست؟ به‌منظور بررسی سؤال مورد اشاره ابتدا مفاهیم فساد اداری و پیشگیری اجتماعی بررسی می‌شود و در ادامه، سازوکارهای پیشگیری اجتماعی از فساد اداری مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- مفاهیم

۱-۱- فساد اداری

واژه فساد در لغت به معنای تباهی است (قرشی، ۱۴۱۲: ۱۷۴/۵). فساد اداری به معنای استفاده غیرقانونی از قدرت دولت برای نفع شخصی است (سلیمی، ۱۳۸۲: ۸۴). از دید بانک جهانی و سازمان شفافیت بین‌الملل: «فساد اداری عبارت است از سوءاستفاده از اختیارات دولتی قدرت عمومی برای کسب منافع خصوصی، تحت تأثیر منافع شخصی یا روابط و علائق خانوادگی» (World Bank, 1997). با توجه به تعاریف ارائه گردیده توسط پژوهشگران و صاحب‌نظران، می‌توان فساد اداری را تعریف نمود به تکرار و استمرار عملی که توسط افراد شاغل در بخش‌های تحت مدیریت دولت عمومی غیردولتی و خصوصی یا حتی اشخاص غیر شاغل اما مرتبط با افراد شاغل در جهت سوءاستفاده از موقعیت شغلی با هدف مادی مانند دریافت پول کالا و یا هر چیز دیگر یا غیرمادی مانند روابط خویشاوندی که منجر به نقض یا تغییر قوانین و ضوابط اداری گردد. از تعریف ارائه‌شده می‌توان نتیجه گرفت فساد اداری دارای ارکانی می‌باشد که عبارت‌اند از: ۱- استمرار و تکرار عمل؛ ۲- وجود موقعیت شغلی؛ ۳- داشتن هدف یا انگیزه؛ ۴- عمل انجام‌شده منجر به نقض یا تغییر قوانین و ضوابط اداری گردد (تانزی، ۱۳۷۸: ۱۸۲-۱۸۳).

۱-۲- پیشگیری اجتماعی

این نوع پیشگیری شامل آن دسته از تدابیر و اقدام‌هایی است که با مداخله در فرآیند رشد افراد، بهبود شرایط زندگی آن‌ها و سالم‌سازی محیط اجتماعی و طبیعی، به دنبال حذف یا کاهش علل جرم‌زا و در نتیجه پیشگیری از بزهکاری است (نیاز پور، ۱۳۸۳: ۱۷۰). به اعتقاد ریموند گسن، این نوع پیشگیری به این دلیل پیشگیری اجتماعی گفته می‌شود که حاصل تجربیات پیشگیری مددکاران اجتماعی بدون مداخله پلیس و دادگستری و معطوف به مبارزه ناسازگاری جوانان بزهکار و محیط رشد آنان است (گسن، ۱۳۷۰: ۱۰۱). پیشگیری اجتماعی تلاشی برای حل مسائل رفتار مجرمانه با پرداختن به ریشه‌های جرم است و تدابیری را در برمی‌گیرد

که بر زمینه‌های ارتکاب جرم، از رهگذر مسائل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مؤثرند. به همین سبب، پیشگیری اجتماعی بهترین توصیف از پیشگیری نخستین به شمار می‌رود (رایجیان اصلی، ۱۳۸۳: ۱۴۸). اگر دولت از طریق راهکارهای آموزشی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی، نهادها و سازمان‌های خصوصی و مردمی به‌منظور حذف یا کاهش عوامل جرم‌زای فردی و محیطی اقدام کند، گفته می‌شود به پیشگیری اجتماعی دست‌زده است. بنابراین پیشگیری اجتماعی با عوامل فرهنگی در درون جامعه در ارتباط مستقیم است. از دیگر جنبه‌های پیشگیری فرهنگی توسعه ارتباطات می‌باشد. از سوی دیگر تأثیر محیط فرهنگی نیز به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر در پیشگیری از جرایم انکارناپذیر است (میرخلیلی، ۱۳۸۳: ۱۰۵). با این‌وجود ذکر این نکته لازم است که عوامل اجتماعی و فرهنگی، محیطی از عوامل مستقیم وقوع بزهکاری نیستند بلکه این‌ها عواملی هستند که زمینه دستیابی به اهداف سازمان که حسب مورد می‌تواند ناظر به کسب سود و منفعت مالی و مادی باشد را تقویت کند.

۲- سازوکارهای پیشگیری اجتماعی از فساد اداری

۲-۱- مشارکت مدنی

یکی از اقدامات پیشگیرانه اجتماعی نسبت به عدم ارتکاب جرم و کاهش فساد اداری، مشارکت مردم با نهادها و سازمان‌های ذی‌ربط (اعم از دستگاه‌هایی که وظیفه مبارزه با فساد اداری بر آن‌ها محول شده است و یا اشخاص مافوق) می‌باشد. در ایران از جنبه‌های مختلفی به بحث فساد پرداخته‌شده است و در قوانین بالادستی به راهکارهایی برای مبارزه با فساد اشاره شده است. یکی از محورهای مهم مشارکت دادن مردم در مبارزه با فساد است. طبق اصل ۸ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه همگانی شناخته‌شده است. در همین راستا نیز در ماده ۱۰ قانون ارتقا سلامت نظام اداری و مقابله با فساد نیز وزارت کشور موظف شده است تمهیدات لازم را درباره توسعه و تقویت سازمان‌های مردم‌نهاد در زمینه پیشگیری و مبارزه

با فساد را فراهم آورد و گزارش سالانه آن را تقدیم مجلس کند.

نکته‌ای که در قانون ایران ناظر به استفاده از مشارکت مردم در راستای مبارزه با فساد باید توجه کرد آن است ساختار منسجمی برای حمایت‌های جانی، مالی، اداری، قضایی از اشخاصی که در راستای مبارزه با فساد عمل می‌کنند و یا به افشای اطلاعات فساد می‌پردازند، وجود ندارد. واقعیت این است که افرادی که فعالیت‌های غیرقانونی را گزارش می‌دهند از ایمنی جانی برخوردار نیستند و بعضاً به صورت‌های وحشتناکی مورد انتقام قرار می‌گیرند (شهرام‌نیا، ۱۳۸۶: ۱۱۱).

مطابق ماده ۳۳ کنوانسیون سازمان ملل متحد در مبارزه با فساد، هر کشور عضو باید اقدامات مقتضی به‌منظور تأمین امنیت هرکسی که با حسن نیت و بنا به دلایل معقول، هر واقیعت مربوط به جرایم احراز شده بر اساس این کنوانسیون را به مقامات صالح گزارش دهد، در نظام حقوق داخلی‌اش قرار دهد.

از سویی باید به نکته‌ای بسیار مهم در اینجا اشاره شود و آن این است که رویکرد قوانین در خصوص گزارش تخلفات از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. این رویکرد باید متناسب با وضعیت عمومی گزارش دهندگان تخلف باشد. در موقعیتی که شخصی نسبت به تخلفی آگاه می‌شود و درصدد گزارش آن برمی‌آید، کسانی که منافعشان در نتیجه این گزارش درخطر می‌افتد درصدد مانع‌شدن از این گزارش برمی‌آیند؛ بنابراین در همین راستا از ابزارهای گوناگون در جهت مانع‌شدن استفاده خواهند کرد. این ابزارها نوعاً مجرمانه و آسیب‌زننده خواهد بود. آن‌ها در صورت عدم توانایی نسبت به منصرف کردن شخص گزارش دهنده از طریق راه‌های نرم مثل تطمیع، به ابزارهایی همچون تهدید روی می‌آورند؛ بنابراین افرادی که گزارش دهندگان تخلفات هستند، بیش از آنکه نیازمند تشویق باشند، نیازمند حمایت هستند. این در حالی است که آیین‌نامه اجرایی ماده ۲۶ قانون ارتقاء سلامت

نظام اداری و مبارزه با فساد، در این خصوص تنها به ۴ شیوه تشویقی نازل اعم از اعطای تقدیرنامه و یک گروه تشویقی اکتفا کرده است که متناسب با خطری که شخص گزارش دهنده را تهدید می‌کند نمی‌باشد. یکی از مهم‌ترین این حمایت‌ها، حمایت شغلی است زیرا بسیاری از افراد به مناسبت شغلشان به تخلفات و نقض قوانین پی می‌برند و چه‌بسا در صورت گزارش نقض قوانین امنیت شغلی آن‌ها، به خطر بیافتد؛ چراکه در مواردی نه‌تنها مدیران مانع فساد نشده بلکه خود عضو کارتل‌های نخبگانی فاسد بوده و موجب فشار به کارمندانی می‌شوند که امکان گزارش فساد را دارند. برای مثال شخصی که به مناسبت شغلش به اسناد طبقه‌بندی شده دسترسی دارد، به نقض قوانین متهم خواهد شد؛ بنابراین باید تمهیداتی فراهم شود تا شخص گزارش دهنده در امنیت کامل، نقض قوانین را گزارش دهد. همان‌طور که ملاحظه می‌شود این رویکرد تقنینی نمی‌تواند اطمینان خاطر مناسبی برای شخصی که با حسن نیت به گزارش‌دهی در مقابل فساد می‌پردازد، ایجاد کند. از سویی سازوکاری کارآمد برای پیشگیری از خطرپذیری شخص گزارش دهنده پیش‌بینی نشده است و از سوی دیگر سازوکارهای تشویقی یادشده با خطری که پیشروی شخص گزارش دهنده است نامتناسب است.

۲-۲- ارتقاء سطح آگاهی، مراقبت و هشیاری اجتماعی

ارتقاء سطح آگاهی‌های عمومی و تقویت آن‌ها در راه مشارکت در سطوح مختلف جامعه از جمله مهم‌ترین تدابیری است که باعث افزایش آگاهی‌های مردم در رابطه با خطر جرایم اداری و به‌خصوص فساد مالی است و همین امر مورد تأکید آموزه‌های دینی ما هم بوده است. در ارتباط با موضوع مراقبت و هشیاری اجتماعی در مبارزه با فساد، برخی نهادهای بین‌المللی از جمله بانک جهانی و شفافیت بین‌الملل بر ضرورت وجود مطبوعات مستقل به‌منظور افشای موارد فساد و تحت‌فشار قرار دادن دولت برای تغییر و ارتقای سطح آموزش و آگاهی عمومی تأکید دارند. برای اینکه مطبوعات

رسانه‌های آزاد و تسهیل دسترسی به آن از طریق تلفن‌های همراه هوشمند موضوعی نوظهور و درعین‌حال فراگیر است که قابل بهره‌برداری در زمینه‌های مختلف حیات بشری از جمله پیشگیری از جرم است. رسانه‌های آزاد با توجه به ویژگی‌هایی مانند سهولت دسترسی، ضریب نفوذ کثرت مخاطب و وسعت انتشار می‌توانند با کمک به استقرار نظام شایسته‌سالار فشار به دولت در جهت تأمین معاش کارمندان، ایجاد شفافیت و مطالبه‌گری کارکرد پیشگیرانه کارآمدی در خصوص جرم اختلاس داشته باشند. اما باید توجه داشت که تحقق این کارکرد از سوی رسانه‌های آزاد منوط به وجود بایسته‌هایی چون آزادی بیان دسترسی آزاد به اطلاعات و بی‌طرفی رسانه‌ای می‌باشد. همچنین نباید از برخی مخاطرات استفاده از ظرفیت رسانه آزاد برای پیشگیری از جرم اختلاس نظیر نقض حریم خصوصی افراد، اتهام افکنی و عوام‌گرایی کیفری غافل شد (رادمان و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۱۵).

عصر حاضر را عصر ارتباطات نامیده‌اند. گسترش چشمگیر ارتباطات و توسعه بی‌سابقه فناوری‌های نوین ارتباطی و تغییر شیوه‌های ارتباطی در بین افراد جامعه، همگی از مشخصات جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند. استفاده از این رسانه‌های نوین شرط لازم برای تغییر ساختار و ارتقای جایگاه در جوامع است. فناوری‌های نوین ارتباطی از جمله اینترنت با رشد گسترده خود، تغییر بسیاری را در ساختار جوامع فراهم آورده است. ویژگی‌های خاص این فناوری، امکان ارتباط بدون در نظر گرفتن زمان و مکان، تغییر در شیوه زندگی و همچنین تغییرات اجتماعی و فرهنگی را به دنبال دارد (تقوایی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱).

در جوامع بسته، رسانه‌های جمعی و نشریات در انتشار وقایع به‌ویژه مواردی که به‌نحو مستقیم و غیرمستقیم به رضایت مردم از سیستم اداری و درنهایت مشروعیت نظام حکومتی مربوط می‌شود از آزادی کامل برخوردار نیستند. در این کشورها، فساد رشد سریع‌تری دارد. ترس از آبروریزی، ضربه شخصیت و وجهه اجتماعی در اثر اطلاع عمومی نسبت به

بتوانند نقش مؤثری در راستای عمل به وظایف مذکور ایفا کنند، لازم است منابع قدرت مستقل داشته و همچنین از دانش کافی در خصوص تکنیک‌ها و معیارهای حرفه‌ای تحقیق برخوردار باشند.

جامعه مدنی دربرگیرنده گروه‌های سازمان‌یافته‌ای است که خارج از ساختار دولت در راستای منافع عمومی یا صنفی تلاش می‌کنند. سازمان‌های مردم‌نهاد اتحادیه‌های تجاری انجمن‌های مذهبی از جمله گروه‌هایی هستند که جامعه مدنی را شکل می‌دهند. این گروه‌ها قادرند ارتباط بین حکومت و جامعه را تسهیل کنند. از آنجاکه در بسیاری از کشورهای درحال توسعه جامعه مدنی ضعیف و شکننده است، لذا ضروری است قبل از شروع برنامه‌های هوشیاری و مراقبت اجتماعی، زمینه‌های لازم برای شکل‌گیری نهادهای اجتماعی فراهم شود. به همین منظور لازم است منابع اقتصادی و سیاسی کافی در اختیار شهروندان گذاشته شود و حقوق مدنی آن‌ها در فرایند فعالیت‌های رسمی تضمین گردد. باید توجه داشت که تحقق خواسته‌های سیاسی بزرگ، مستلزم وجود توازن قدرت بین دولت و جامعه مطبوعات آزاد و شفافیت در فرایندهای اجرایی حکومتی است (ربیعی و آصف، ۱۳۹۱: ۵۷).

این موضوع را کنوانسیون نیز ملحوظ نظر قرار داده، به‌طوری‌که در ماده ۱۳ تحت عنوان «مشارکت مردم» بر اهمیت و نقش مردم و نهادهای مدنی در پیشگیری از جرم تأکید به عمل آورده و از دولت‌های عضو تقاضا شده است تدابیر و سیاست‌گذاری‌های لازم را در این زمینه به عمل آورند.

۲-۳- توسعه و تقویت رسانه‌های آزاد

جرم اختلاس یکی از مهم‌ترین جرایم حوزه مالی است که در دهه‌های اخیر بیش‌ازپیش در نهادهای دولتی فزونی گرفته و توجه مقنن از یک‌سو و دستگاه و اجرایی، قضایی را به خود معطوف داشته است (رضانی، ۱۳۹۹: ۱). توسعه روزافزون

ارتکاب فساد به همان اندازه که در مقابل فساد بازدارندگی دارد، به‌عنوان مانعی برای آزادی بیان و دسترسی عمومی به اطلاعات محسوب می‌شود؛ حال آنکه این هردو حق طبیعی شهروندان به‌شمار می‌رود و از طرفی، شفافیت در فرآیندهای سیستم اداری افزایش اطمینان و اعتماد عمومی را در پی دارد (حبیبی، ۱۳۷۵: ۱۱۳).

فراهم‌سازی شرایط دسترسی به اطلاعات از وظایف اصلی حکومت است. دولت باید مردم و مطبوعات را به‌صورت دقیق و شفاف در جریان عملکرد خود قرار دهد. مردمی که از مسائل حکومتی تأثیرگذار بر خود آگاه می‌شوند و مطلع باقی می‌مانند، درباره معیارها انتظاراتی خواهند داشت و در موقعیتی قرار می‌گیرند که با فشار به کارگزاران، حکومتی رعایت معیارها را تضمین می‌کنند. اصل پنجاه و پنجم قانون اساسی، دسترسی همگانی به اطلاعات راجع به فرآیند گردش مالی در دستگاه‌های دولتی و دستگاه‌های که از بودجه کل کشور استفاده می‌کنند را مورد تأکید قرار داده است. در هر نظام حکومتی حتی جوامع آزاد و لیبرال دسترسی جامعه مدنی به اطلاعات و افشای آن با استثنای «محرمانه بودن اطلاعات» مواجه است. تعیین ضابطه تشخیص اسناد محرمانه با قانون‌گذار است. قانون مجازات انتشار و افشای اسناد محرمانه و سری دولت مصوب ۱۳۵۳ و آیین‌نامه‌های طرز نگاه‌داری اسناد رسمی و محرمانه دولتی و طبقه‌بندی و نحوه مشخص نمودن نوع اسناد و اطلاعات مصوب ۱۳۵۴ از جمله این قوانین است. ماده ۲ این قانون انتشار یا افشای سری و محرمانه دولتی را جرم‌انگاری نموده است اما ضابطه دقیقی را برای سری یا محرمانه بودن یک سند ارائه ننموده و عبارات به‌صورت کلی بیان گردیده است (حاجی، ۱۳۹۳، ۱۴۵).

کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد در ماده ۱۰ تحت عنوان گزارش‌دهی عمومی به موضوع مذکور پرداخته و هدف از آن را انجام اقداماتی در جهت شفافیت در بخش دولتی از جمله در زمینه تشکیلات، عملکرد و فرآیندهای تصمیم‌گیری مدیریت دولتی باهدف مبارزه با فساد اعلام

نموده است. قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد در مواد ۳ و ۸ بر اطلاع رسانه جمعی و ایجاد شفافیت در قراردادهای دولتی تأکید دارد. در این قانون مجرای اطلاع‌رسانی، از طریق درگاه‌های الکترونیک است. تبصره یک ماده ۳ قراردادهایی که ماهیت نظامی یا امنیتی دارد و نیز مواردی که به‌موجب قوانین، افشای اطلاعات آن‌ها ممنوع بوده و قراردادهای محرمانه را از شمول حکم اطلاع‌رسانی عمومی مستثنی دانسته و تشخیص محرمانه بودن را به عهده کار گروهی متشکل از معاونان وزرای اطلاعات و امور اقتصادی و دارایی، معاون برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور و معاون دستگاه مربوطه دانسته است (آبسالان، ۱۳۹۶: ۱۳۲). تأخیر در ورود اطلاعات و ورود اطلاعات ناقص و یا خلاف را با ضمانت اجرای شش ماه تا سه سال انفصال موقت از خدمت، تنبیه نموده است. قانون‌گذار در این بخش، ضمن این‌که اقدام پیشگیرانه را مدنظر داشته به جنبه کیفری جرم و کوتاهی در انجام‌وظیفه نیز اشاره داشته است. باین‌حال کنوانسیون مریدا اصل پیشگیری را پذیرفته است و در مواد ۵ و ۶ این کنوانسیون بر آن تأکید شده است. به طور کلی در این کنوانسیون چهار موضوع جرم‌انگاری، ابزارهای حقوقی لازم‌الاجرا، جبران خسارات و همکاری‌های جهانی در مبارزه با فساد مورد توجه قرار گرفت است. همچنین کنوانسیون شامل اصولی در مورد همکاری‌های فنی و تکنیکی و تبادل اطلاعات بوده و پیشگیری از فساد رویکرد فراگیر این سند است که فقط با شفافیت، همکاری و مشارکت، مسؤولیت‌پذیری و ظرفیت‌سازی، انجام آن ممکن می‌باشد. در این راستا دولت‌ها، جامعه مدنی، رسانه‌های جهانی و افکار عمومی باید برای مبارزه با فساد همکاری کنند که بر ابعاد پیشگیری اجتماعی از فساد دلالت دارد. بر اساس مدل ارائه شده در کنوانسیون، استراتژی مبارزه با فساد اداری به مجموعه‌ای از قوانین، قواعد، خط‌مشی‌های سازمانی در سطوح ملی و محلی اطلاق می‌گردد که با هدف شناسایی، پیشگیری و تنبیه مدیران فاسد به‌کار می‌روند. استراتژی‌های پیشگیری از فساد باید جامع، یکپارچه، شفاف، بدون تعصب،

هدفمند، قابل اندازه‌گیری و مبتنی بر منابع و ظرفیت جامعه باشد که بیانگر رویکرد پیشگیری اجتماعی آن است.

۲-۴- تقویت نظارت نهادهای غیردولتی / شبکه‌های اجتماعی

نظارت نهادهای مدنی و مستقل از دولت، یکی از مهم‌ترین اهرم‌های نظارتی بر فعالیت‌های دولت مدیران دولتی و بنگاه‌های اقتصادی بشمار می‌رود. مطبوعات، احزاب و نهادهای مدنی با انگیزه‌های مختلف که می‌تواند انگیزه کسب اعتبار بوده و بر دستیابی دوباره به قدرت باشد و یا این‌که منافع عمومی و یا منافع صنفی خاصی را نمایندگی کنند، عملکرد سازمان‌ها و نهادهای عمومی دولتی نظارت می‌کنند و تلاش می‌شود تا فعالیت‌های آن‌ها از طریق شفاف‌سازی و به‌اصطلاح در اتاق شیشه‌ای در معرض نگاه و داوری جامعه قرار گیرد (سام دلیری، ۱۳۸۲: ۴۶). همچنین هزینه پایین نظارت نهادهای غیردولتی یادشده از جمله عواملی است که نظارت آن‌ها رفتار، مالی اداری و سیاسی مقامات و سازمان‌های دولتی را قابل‌پذیرش ساخته است. شاید یکی از علل پایداری، استمرار و تثبیت موقعیت این نهادها در کشورهای توسعه‌یافته هم این مسأله و هم نفع مستقیم و غیرمستقیم این نهادها بر پایه دلایل پیش‌گفته باشد؛ بنابراین برای مبارزه با فساد اداری، مالی و سیاسی چاره‌ای به‌جز پذیرفتن نقش تأثیرگذار نهادهای نظارتی غیردولتی در کنار سازمان‌ها و نهادهای نظارتی دولتی. نیست (روشنی، ۱۳۸۴: ۴۰). با استفاده از وسایل ارتباط‌جمعی در انتشار اخبار و رویدادها و ارائه گزارش عملکرد و فعالیت دولتمردان و کارکنان دولت و نیز برخی از راهکارهای دولت در شفاف‌سازی قوانین مقررات حاکم بر فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، کاهش مداخلات دولت در امور اقتصادی و سیاسی و... می‌تواند در پیشگیری از فساد اداری مفید واقع شود. با توجه به آنکه نبود ساختارهای شفاف و روشن انجام امور در سازمان‌ها و محیط اداری را می‌توان یکی از عوامل مهم در انجام فعالیت‌ها و رفتارهای فسادآلود دانست، یکی از مؤثرترین شیوه‌های مبارزه با فساد اداری

خروج از فضای تاریک و شفاف‌سازی ساختار اداری است. شفافیت یکی از ابزارهای اصلی مبارزه با فساد به‌حساب می‌آید و دستیابی به‌نظام پاسخگویی مناسب از اهداف اصلی اکثر اصلاحات بخش دولتی است. وجود سیستم کارآمد از پاسخگویی و شفافیت از سویی باعث حفظ مشروعیت و مقبولیت نظام سیاسی و برخورد با فساد می‌شود و از سوی دیگر می‌تواند از فساد حکومت‌ها جلوگیری کند.

شفافیت در کارها و فعالیت‌های اداری به‌خصوص در درآمدهای دولتی تا حدود زیادی دست و پای افراد فاسد را بسته و از وقوع فساد اداری جلوگیری می‌نماید. دولت هرچند دارای مقامات عالی‌رتبه را ثبت می‌نماید، ولی این کار متأسفانه بیشتر سمبلیک و تشریفاتی است و هیچ‌گونه تحقیق و بررسی نسبت به صحت و درستی ادعای افراد نمی‌شود. اولین گام در شفافیت‌سازی این است که تصویر شفافی از درآمد دولت ایجاد شود و دولت درآمدهای خود را شفاف اعلام کند (ربیعی و آصف، ۱۳۹۱: ۴۹). در حقوق اداری جهان علاوه بر شفافیت، دسترسی به اطلاعات نیز تأکید شده است، یعنی باید بتوان اطمینان حاصل کرد آن‌هایی که در یک مسأله ذینفع هستند، اطلاعات و تجزیه‌وتحلیل کافی و مناسب برای دسترسی به تصمیماتی که در حال پیشرفت هستند را دارند. لذا شفافیت به این معنی نیست که همه افراد تمامی اطلاعات را بدانند، چراکه یکی از راه‌های پوشاندن اطلاعات مهم، انتشار آن‌ها میان انبوه اطلاعات غیر مهم می‌باشد که باعث سردرگمی مخاطب می‌گردد.

در شبکه‌های اجتماعی، همواره اعضای شبکه به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم به شرکت در فعالیت‌های واقعی در زندگی اجتماعی تحریک و تشویق می‌شوند. تأثیرگذاری قابل‌توجه شبکه‌های اجتماعی بر میزان و کیفیت مشارکت‌های اجتماعی در جوامع مختلف به حدی بوده است که اخیراً تعداد قابل‌توجهی از شبکه‌های اجتماعی باهدف توسعه مشارکت اجتماعی مردم در زمینه‌های خاص ایجاد شده‌اند. مطالعات نشان می‌دهد که ضعف در دستگاه‌های

تعقیب وی، در سوت خود می‌دیدند تا با اطلاع دادن به دیگر همکاران خود، آن خلاف‌کار را راحت‌تر دستگیر کنند. امروزه، در ادبیات ضد تقلب، هشداردهنده یا افشاگر کسی است که افکار عمومی یا مقامات صلاحیت‌دار را از وجود فرد یا افراد نادرست‌کار یا فعالیت‌های نادرست‌کارانه در بخش دولتی، عمومی یا خصوصی آگاه می‌کند. فعالیت‌های نادرست‌کارانه طیف گسترده‌ای از کارهای غیرقانونی، زیر پا گذاشتن مقررات، و تهدید منافع عمومی یا خصوصی، مثل، تقلب و فساد مالی را در برمی‌گیرد (قاسمی، ۱۳۹۱: ۴۴).

سوت‌زنی از حیث اینکه توسط چه فرد یا گروهی انجام می‌شود، انواع مختلفی دارد که ذیلاً به مهم‌ترین و شایع‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم: ۱- سوت‌زنی داخلی: که افشای کاری توسط فردی از داخل سازمان و برعلیه خود سازمان انجام گیرد؛ ۲- سوت‌زنی شخصی: که افشای کاری برعلیه یک فرد (مدیر یا کارمند) صورت می‌گیرد؛ ۳- سوت‌زنی غیر فردی (شخصی) و خارجی: به نحوی است که افشاکاری توسط یک شخصیت حقوقی (سازمان یا شرکت یا یک رسانه) صورت می‌گیرد (پهلوانیان، ۱۳۸۷: ۲۸).

بر این اساس سوت‌زنی گاه از طریق رسانه‌های انجام می‌شود. نقش و اهمیت این امر در کشورهای فاقد قوانین و مقررات حمایت و تشویق کاشفان و گزارش‌کنندگان فساد، موسوم به «قوانین و مقررات سوت‌زنی»، بیشتر است، چراکه در کشورهای دارای قوانین و مقررات سوت‌زنی افرادی که فساد را کشف و گزارش می‌کنند، تحت حمایت حاکمیت و دولت هستند و نه فقط باندهای فساد و مدیران مفسد و متخلف نمی‌توانند به آن‌ها آسیبی برسانند یا مانع فعالیتشان شوند، بلکه سوت‌زن‌ها به شکل مالی تشویق می‌شوند و از آن‌ها حمایت و صیانت می‌شود. ولی در کشورهایی که فاقد قوانین و مقررات سوت‌زنی هستند، مدیران متخلف و مفسد به‌راحتی و با استفاده از ابزارهای مدیریتی، مالی، اداری و غیره‌ای که در اختیار دارند، می‌توانند با افراد سالم و صالح که فساد را کشف یا گزارش می‌کنند برخورد و آن‌ها را اخراج

مردم‌نهاد یکی از مهم‌ترین موانع پیش روی سیاست‌گذاری ضد فساد در کشورمان است (ملک محمدی و حق‌شناس، ۱۳۹۲: ۱۴۱). بخشی بزرگی از جمعیت کشورمان را جوانان تشکیل می‌دهند، استفاده از این ظرفیت بالقوه با بهره‌گیری از ابزار رسانه‌های اجتماعی میسر است.

اخبار شبکه‌های اجتماعی بدون سانسور منتشر می‌شوند و این می‌تواند یک مزیت تلقی شود، هرچند امکان تکثیر اطلاعات مخدوش و نادرست نیز در این شبکه‌ها بیش از نسل قبلی رسانه‌ها است. اساساً یکی از لوازم و شرایط برقراری دموکراسی، فعال نمودن مردم در امور حکومت و تصمیم‌گیری‌ها می‌باشد. به‌گونه‌ای که در اصل، حکومت منعکس‌کننده نظریات اکثریات مردم است که از طرق مختلف اعمال می‌گردد (Christiano, 2004:78). ایفاء چنین نقشی توسط مردم در صورتی واقعی و غیرصوری است که آراء و تصمیمات مردم مبتنی بر اطلاعات کافی و صحیح باشد. بر این مبنا آزادی اطلاعات نیز به‌عنوان یکی از ارکان استقرار مردم‌سالاری و نهادینه‌سازی شفافیت، یکی از مهم‌ترین حوزه‌هایی است که می‌تواند با خدمت گرفتن فناوری اطلاعات و ارتباطات نقش مهمی در مبارزه با فساد در ابعاد گوناگون جامعه ایفاء نماید. رسانه‌های اجتماعی با پشتوانه ظرفیت مردمی، می‌توانند نهادهای حاکمیتی و بخش خصوصی را منتفع سازند. تنها هزینه مرتب، نظم‌دهی و استخراج مناسب داده‌ها و استفاده از آن‌ها برای تولید اطلاعات ذی‌قیمت در جهت فائق آمدن بر روندهای نامناسب در سازمان‌ها و مکانیسم‌های اجتماعی است که منجر به فساد می‌گردند.

۲-۵- تقویت فرهنگ سوت‌زنی

ورود اصطلاح هشداردهندگی یا افشاگری در ادبیات ضدتقلب از سازوکار مورد استفاده توسط پلیس انگلستان در باخبر کردن دیگر همکارانشان از وجود افراد خلاف‌کار شهر برگرفته شده است. پلیس‌های گشتی انگلستان بر پایه یک سنت قدیمی هنگام برخورد با یک فرد خلاف‌کار در شهر، هم‌زمان با

منابع و مأخذ

الف. منابع فارسی

- آبسالان، ایرج (۱۳۹۶). «فساد اداری و پیشگیری از آن، با توجه به قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد». *مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه*، ۳ (۲/۱): ۱۴۰-۱۳۰.
- پهلوانیان، حسین (۱۳۸۷). *تجربه‌ای موفق از کاربرد مدیریت راهبردی*. چاپ اول، یزد: انتشارات نیکو روش.
- تانزی، ویتو (۱۳۷۸). «مسأله فساد، فعالیت‌های دولتی و بازار آزاد». *فصلنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، ۱۵۰: ۱۸۲-۱۸۳.
- تقوایی، احمدرضا؛ خالدی، زینب؛ اشرفی، علی و حسین پور، سید یحیی (۱۴۰۰). «ظرفیت فناوری اطلاعات در اختلاس و پول‌شویی و شیوه‌های جلوگیری از آن». *دومین کنفرانس حقوق، علوم سیاسی و علوم انسانی، تهران*.
- حاجی، زهرا (۱۳۹۳). «بررسی قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات و آثار آن در نظام حقوقی مطبوعات». *علوم خبری*، ۹: ۱۴۰-۱۷۳.
- حبیبی، نادر، (۱۳۷۵)، *فساد اداری (عوامل مؤثر و روش‌های مبارزه)*، چاپ اول، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی وثقی.
- حسینی مقدم، شیما سادات (۱۳۹۸). «از نارسایی تعریف اختلاس تا ناکارآمدی شروط تحقق آن». *دوماهنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی*، ۲۳: ۶۱-۷۰.
- رادمان، امین؛ قدسی، سید ابراهیم و هادی تبار، اسماعیل (۱۴۰۰). «کارکرد رسانه‌های آزاد در کنترل جرم اختلاس؛ از کنش‌های پیشگیرانه تا مخاطرات فراروی». *دو فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در رسانه و فرهنگ*، ۱۳(۲): ۷۱۵-۷۳۶.
- رایجیان اصلی، مهرداد (۱۳۸۳). «رهیافتی نو به بنیان‌های نظری پیشگیری از جرم». *مجله حقوقی دادگستری*، ۴۸: ۱۴۸-۱۴۹.

طرد یا حصر کنند. رسانه‌های سوت‌زن یکی از ابزارهای نظارت همگانی‌اند که نورافکن را به تاریخ‌خانه‌های فساد می‌تابند و فضا را برای افراد فاسد و متخلف ناامن می‌سازند و اجازه نمی‌دهند شبکه‌های مافیایی فساد بتوانند به راحتی و مثل موربانه پایه‌های اعتماد جامعه را سست کنند.

نتیجه‌گیری

فساد اداری، پدیده‌ای است که کم‌وبیش در کلیه کشورهای جهان وجود دارد. با این حال، نوع، شکل، میزان و گستردگی آن در هر کشور متفاوت است. فساد اداری جریان توسعه را مختل می‌سازد، سازمان‌های دموکراتیک را مورد تهدید قرار می‌دهد، اصل حاکمیت قانون را مخدودش می‌کند. پیشگیری اجتماعی از طریق ناامن کردن محیط جامعه برای متخلفان و سوءاستفاده‌کنندگان از مقام و موقعیت و امتیازات و انحصارات حاکمیتی و دولتی (رانت)، جلب مشارکت مردم و عموم کارکنان برای صیانت از قانون و اموال عمومی، جلب همکاری مردمی در رصد فساد اداری و نیز پایش و پیمایش عملکرد مسؤولان و کارکنان، حمایت از کاشفان و گزارشگران فساد و تشویق و ترغیب آنان، فرهنگ‌سازی گفتمان مبارزه با فساد و تشویق افراد پاک‌دست و ایجاد شبکه‌ای مردمی و مستقل به منظور اعمال نظارت همگانی و نظارت از پایین به بالا به کاهش فساد اداری کمک می‌کند.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش تمامی ملاحظات اخلاقی رعایت گردیده است.

تعارض منافع: نگارش این مقاله، فاقد هرگونه تعارض منافی بوده است.

سهم نویسندگان: مقاله حاضر مشترکاً توسط همه نویسندگان انجام گرفته است.

تشکر و قدردانی: از همه کسانی که در نگارش این مقاله نویسنده را یاری نموده‌اند، نهایت قدردانی و تشکر را دارد.

تأمین اعتبار پژوهش: این پژوهش بدون تأمین مالی انجام گرفته است.

- میر خلیلی، سید محمود (۱۳۸۳). «پیشگیری وضعی از جرم نگاه آموزه‌های اسلام». *فصل‌نامه فقه و حقوق*، (۱): ۵۹-۷۶.

- نیاز پور، امیر حسن (۱۳۸۳). «حقوق پیشگیری از بزهکاری در ایران». *مجله حقوقی دادگستری*، ۴۸: ۱۷۰-۱۷۲.

ب. منابع انگلیسی

- Christiano, T (2004). *Democracy, Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved in: <http://plato.stanford.edu>.

- World Bank (1997). *World Development Report*. Washington: Oxford University Press.

- ربیعی، علی و آصف، هاجر (۱۳۹۱). «نقش فرهنگ‌سازمانی در پیشگیری از بروز فساد اداری». *مدیریت دولتی*، ۱۰: ۴۵-۵۸.

- رضازاده حمیدیه، ظریفه (۱۴۰۱). «بررسی جرم اختلاس مدیران از منظر نظریه‌های جرم‌شناختی». *دومین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی- حقوق و مطالعات اجتماعی و روان‌شناسی*، تهران.

- رضانی، سپیده (۱۳۹۹). «سازو کارهای ناظر بر مقابله با اختلاس در سیاست جنایی». *ایران سومین کنفرانس ملی و دومین کنفرانس بین‌المللی حقوق و علوم سیاسی*، تهران.

- روشنی، سینا (۱۳۸۴). «روش‌های مبارزه با فساد مالی و اداری». *مجله بانک و اقتصاد*، ۷۴: ۶۳-۶۵.

- سام دلیری، یونس (۱۳۸۲). «ویژگی‌های فساد مالی در بخش دولتی». *مجله بانک و اقتصاد*، ۴۳: ۵۶-۵۹.

- سلیمی، صادق (۱۳۸۲). *جنایت سازمان‌یافته فراملی*. چاپ اول، تهران: نشر صدرا.

- شهرام‌نیا، امیر مسعود (۱۳۸۶). *جهانی‌شدن و دموکراسی در ایران*. چاپ اول، تهران: مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر.

- قاسمی، محسن (۱۳۹۱). «افشاگری؛ اثربخش‌ترین راه مبارزه با تقلب مالی، فساد مالی و رشوه‌خواری در جهان». *خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران*.

- قرشی، سید علی‌اکبر (۱۴۱۲). *قاموس قرآن*. جلد پنجم، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- گسن، ریموند (۱۳۷۰). *جرم‌شناسی کاربردی*. چاپ اول، تهران: انتشارات مترجم.

- ملک محمدی، حمیدرضا و حق‌شناس، محمدجواد (۱۳۹۲). «سیاست‌گذاری مبارزه با فساد اداری در جمهوری اسلامی ایران و ارائه الگوی مطلوب مطالعه تطبیقی ترکیه و پاکستان». *فصلنامه سیاست*، ۴۳: (۱) ۱۳۷-۱۵۴.